

विभाग - २

उतारे

* टीप : पुढीलपैकी कोणत्याही एका उताऱ्यावर प्रश्न विचारले जातील. पुढील उताऱ्यांच्या आधाराने शिक्षक प्रश्न काढू शकतात. परंतु, विद्यार्थ्यांनी उत्तर लिहिताना उताऱ्यातील जशीच्या तशी भाषा वापरू नये. प्रश्नांचे स्वरूप उपयोजित किंवा विश्लेषणात्मक असेल. विद्यार्थ्यांनी प्रश्नाचा संदर्भ समजून घेऊन आपल्या भाषेत उत्तर लिहिणे अपेक्षित आहे. विद्यार्थ्यांचे उत्तर काळाला अनुसरून, पद्धतशीर आणि तार्किक असावे. उत्तर तुटक असू नये. केवळ विचारांना चालना देणे हा पुढील उताऱ्यांचा उद्देश आहे. (पहिल्या उताऱ्यामध्ये नमुना प्रश्न दिले आहेत.)

१. महाराष्ट्रातील पालघर जिल्ह्यातील, वाडा तालुक्यामधील, गायगोठा गावातील छोट्याशा झोपडीमध्ये राहणाऱ्या रूक्मिणीदेवींची ही सत्य कथा आहे. त्या वारली जमातीतील आहेत. त्यांचे पती अल्पभूधारक असून दोन एकर जमिनीवर शेती करतात. त्यांना १० वर्षांची मुलगी व ६ वर्षांचा मुलगा अशी दोन मुले आहेत. दोन्ही मुले रोज शाळेत चालत जातात व चालत येतात. (जवळ-जवळ ३ मैल.)

जेव्हा पिकाचा हंगाम संपतो (किंवा अतिवृष्टी किंवा कीड लागल्यामुळे त्यांचे भातशेतीचे नुकसान होते.) तेव्हा त्यांना बऱ्याच समस्यांना सामोरे जावे लागते. यातूनही वाचलेले धान्य ते वर्षभरासाठी स्वतःसाठी साठवून ठेवतात. स्वतःच्या वापरासाठी तुरडाळदेखील एका छोट्या जमिनीच्या तुकड्यावर पिकवतात. एका छोट्या परिसरामध्ये ते मिरची, काकडी आणि कारले यांसारख्या भाज्या पिकवतात.

जेव्हा पिकांचा हंगाम संपतो त्यावेळी दोघे पती-पत्नी वीटभट्टीवर वीटा बनवण्याच्या कामासाठी (७ मैल दूर) प्रत्येक नगावर पैसे या प्रकारचे काम करतात (म्हणजेच जितक्या वीटा तितके पैसे). पुरुषाला साधारण दर दिवशी ३०० रुपये तर स्त्रीयांना दर दिवशी १५०-२०० रुपये प्रमाणे कमाई होते. रूक्मिणीदेवी सांगतात की, ते दोघेही रोज ७ मैल चालत येतात व जातात. कारण बसचे एकावेळचे एकाचे प्रवासभाडे ३५ रुपये होते. त्यामुळे ते त्यांना परवडणारे नाही.

(१) रूक्मिणीदेवींच्या कुटुंबाला येणाऱ्या कोणत्याही तीन समस्या सांगा.

(२) या उताऱ्यामध्ये आलेली लैंगिक श्रमविभागणी दर्शवा आणि त्याची सविस्तर चर्चा करा.

२. ब्रिटीश भारतात आल्यापासून भारतातील शिक्षण धर्मनिरपेक्ष स्वरूपाचे आहे. याचा अर्थ असा, की अभ्यासाच्या विषयामध्ये पवित्र धार्मिक ग्रंथांचा समावेश नव्हता. समाजात ऊर्ध्व गतिशीलतेसाठी शिक्षण आवश्यक असते. ब्रिटिशांच्या आगमनापासून शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली झाली. कुणालाही इंग्रजी भाषा शिकता येणार होती आणि इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेण्याची संधीही सर्वांसाठी खुली करण्यात आली.

विविध सामाजिक आणि आर्थिक स्तरांतील भारतीयांनी इंग्रजीतून शिक्षण घेण्याची ही पहिलीच वेळ होती. यातूनच नंतर भारतातील बुद्धिजीवी वर्ग आकारास आला. त्यांना आपण समाजसुधारक म्हणून ओळखतो. राजा राममोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, पंडिता रमाबाई, महर्षी धोंडो केशव कर्वे हे समाजसुधारक आपल्या परिचयाचे आहेत. त्यांनी भारतीय समाजात धार्मिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक सुधारणा घडवून आणल्या.

स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर, वर्तमानातदेखील असे द्रष्टे सुधारक समाजात आहेत.

स्वातंत्र्यप्राप्तीला ७३ वर्षे झाल्यानंतर आता शिक्षणाच्या प्रचंड संधी उपलब्ध आहेत, परंतु आपण केवळ शिक्षित झालो आहोत की त्या शिक्षणामुळे नागरिकांना रोजगारही मिळाला आहे असा प्रश्न उपस्थित होतो. समाजात सूक्ष्म पातळीवर बदल घडवून आणण्यासाठी शिक्षणाने आपले प्रबोधन केले का? हा सर्वांत महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

शासनाने समाजातील प्रत्येक स्तराच्या हिताचा विचार करणे गरजेचे आहे. समाजातील सर्वांच्या कल्याणासाठी प्रत्येक नागरिकाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.

३. भारतीय समाजात अनेक वैविध्यपूर्ण संस्कृती नांदतात. भारतीय समाजाने प्रत्येक संस्कृतीला कसे सामावून घेतले याची साक्ष इतिहास देतो. प्राचीन काळापासून स्थलांतरित लोक भारतीय समाजात एकरूप झाले. येथील संस्कृतीवर स्थलांतरितांचा प्रभाव आहे. आपला इतिहास या सांस्कृतिक मिलाफाची साक्ष देतो. आदिवासी, ग्रामीण आणि शहरी समुदायांचा एकत्रित समाज असे आजच्या आपल्या समाजाचे वर्णन करता येईल. या प्रत्येक समुदायाच्या जीवनपद्धतीची काही अनोखी वैशिष्ट्ये आहेत, परंतु यांपैकी कोणताही समुदाय त्याच्या “अस्सल” रूपात नाही असेही निरीक्षण आहे. एकीकडे हे समुदाय परस्परांवर अवलंबून आहेत तर दुसरीकडे भाषा, श्रद्धा, प्रथा यांसारख्या सांस्कृतिक घटकांचा न्हास होताना दिसतो. उदाहरणार्थ, आज शहरातील अनेक घरांमध्ये वारली आणि मधुबनी कलाकुसर सदरे/शर्ट किंवा भिंतींवर केलेली दिसते किंवा देशातील कानाकोपऱ्यात तंत्रज्ञानाचा शिरकाव देखील झाला आहे.

आता तुमच्या मनात आणखी एक प्रश्न येईल. ‘अस्सल’ संस्कृती असे खरच काही असते का? “भारतीय संस्कृती” म्हणजे नक्की काय? आजच्या जगात सांस्कृतिक उग्रवादाला महत्त्व असेल काय? हे प्रश्न आपल्याला विचार करण्यास भाग पाडतात म्हणून ते महत्त्वाचे आहेत. कदाचित, या प्रश्नांना एकमेव “उत्तर” सापडणार नाही.

४. समाजामध्ये मतभेद अथवा संघर्ष निर्माण होण्याची अनेक कारणे असतात. सामाजिक बदलाला प्रतिकार हे त्यातले एक कारण होय. सद्यकालीन भारतीय समाजामध्ये काही सामाजिक चिंतेच्या बाबी आहेत. घरगुती हिंसा, लैंगिक अत्याचार, बाल हक्क, वृद्धांच्या आणि स्थलांतरितांच्या समस्या, वंशवाद, धार्मिक मूलतत्त्ववाद, भाषिक निष्ठा, पर्यावरणाचा न्हास, अमली पदार्थांची व्यसनाधीनता आणि उपकरण अधीनता, जमाव हल्ला इत्यादी समस्या होत.

सामाजिक समस्यांचे प्रकार आणि त्यांचे बदलते स्वरूप पाहता, सामाजिक समस्यांचे वैज्ञानिक पद्धतीने परीक्षण होणे आवश्यक आहे. समाजशास्त्र या विषयाची व्याप्ती वाढून आता हा विषय इतर अनेक शाखांमध्ये अभ्यासणे आवश्यक आहे. वेगवेगळ्या शाखांमध्ये समाजशास्त्र या विषयाचा अभ्यास करताना, पुरुषत्वाचा अभ्यास, अल्पसंख्याकांचा अभ्यास, चित्रपट आणि प्रसारमाध्यमांचा अभ्यास, क्रीडा समाजशास्त्र, पर्यावरण समाजशास्त्र, न्यायवैद्यक समाजशास्त्र, वार्धक्याचे शास्त्र, संगीत समाजशास्त्र, वैद्यक समाजशास्त्र, विपणन समाजशास्त्र अशा वेगवेगळ्या क्षेत्रांचा शोधबोध घ्यावा लागतो.

विविध शासकीय विभाग आणि स्वयंसेवी संस्थांमध्ये धोरण आणि योजना आखणीसाठी समाजशास्त्रज्ञांची मदत घेतली जाते. समाजशास्त्राच्या अभ्यासामध्ये लोक केंद्रस्थानी आहेत. त्यामुळे या शास्त्राच्या अभ्यासातून मानवी संबंधांबाबत जाणीव-जागरूकता आणि चर्चेला वाव मिळतो. शासन चालवणे आणि संघर्ष निवारणाकरता अशी माहिती महत्त्वाची ठरते.

५. पुढे एक काल्पनिक गोष्ट दिली आहे.

योगिनी आणि योगिता या पाटकरांच्या घरातील जुळ्या मुली. एका लहान गावातील २२५ चौ.फूट. इतक्या लहानशा खोलीत त्या राहतात. योगिनी अभ्यासात हुशार आहे. तिने कबड्डीमध्येही प्रावीण्य मिळवले आहे. योगिता क्रिकेटचा खेळ उत्तम खेळते. ती क्रिकेटमध्ये पश्चिम भारत प्रदेशाचे प्रतिनिधित्व करते. राज्यस्तरीय मराठी भाषा स्पर्धेतही तिने अव्वल क्रमांक पटकावला होता.

योगिनी आणि योगिताचे आई-वडील मराठवाड्यातील एका लहानशा खेड्यात शेती करत होते. जुळ्या मुलींचे शिक्षण आणि खेळ प्रशिक्षणाचा विचार करून त्यांनी एका शहरात राहायला जाण्याचा निर्णय घेतला.

पाटकर कुटुंबाच्या खेड्यातील सगळ्या नातेवाईकांना पाटकरांच्या जुळ्या मुलींच्या यशाकडे पाहून आपल्याही मुलांना शहरात पाठवावे असे वाटले. आपल्याही मुलांना एक दिवस यश आणि प्रसिद्धी मिळेल असे त्यांना वाटले.

आज तुम्ही एखाद्या खेड्याला भेट दिली, तर तिथे बहुतेक घरांमध्ये केवळ वृद्ध लोक राहतात असे तुमच्या लक्षात येईल. तेथील तरुणांनी आपले नशीब आजमावण्यासाठी स्थलांतर केले आहे. अशा स्थलांतराचा स्थानिक ग्रामीण समुदायावर कोणता परिणाम होईल याबाबत तुम्ही कल्पना करू शकता का?

६. कोणत्याही समाजातील सदस्यांच्या मागण्यांचा परिणाम म्हणून सामाजिक चळवळी जन्म घेतात. समाजामध्ये होणाऱ्या आंतरक्रियांच्या माध्यमातून अशा मागण्या आणि समाजहिताच्या बाबी समाजामध्ये सर्वापर्यंत पोहोचतात. समाजहिताच्या या बाबींना संमती देणारा एक व्यक्तीसमूह एकमताने सामाजिक बदलासाठी प्रयत्न करतो. असे प्रयत्न सामाजिक चळवळीच्या जन्मासाठी कारणीभूत असतात. सामान्यपणे सामाजिक चळवळीची काही पायाभूत तत्त्वे आणि उद्दिष्टे असतात. अनेक सामाजिक चळवळी या सामाजिक चळवळीचे प्रणेते किंवा त्यांच्या मुख्य प्रतिनिधींशी संबंधित असतात. भौगोलिक प्रदेशाचा विचार करता, एखाद्या सामाजिक चळवळीची व्यापकता वाढण्यासाठी काही वर्षे किंवा काही दशकांचाही कालावधी जाऊ शकतो.

सामाजिक सुधारणा चळवळ, व्यापार संघटना चळवळ, आदिवासी चळवळ, दलित चळवळ, स्त्री चळवळ, चिपको चळवळ, एलजीबीटी चळवळ, नागरी हक्क चळवळ, बुद्धिप्रामाण्यवादी चळवळ यांसारख्या अनेक चळवळींचा उदय आपल्या समाजात झाला. नंतर त्या चळवळींची व्यापकता वाढत गेली.

सामाजिक चळवळीला एकदा गती आली की ती समाजात सर्वांच्या परिचयाची होते. खरेतर अनेक चळवळींचा अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात आला. संशोधनासाठीही सामाजिक चळवळींचा आधार घेतला जातो. उदाहरणार्थ, श्रमिक, लिंगभाव, अल्पसंख्याक आणि पर्यावरणाचा अभ्यास करताना सामाजिक चळवळींचा अभ्यास करावा लागतो.

सामाजिक चळवळींमुळे आपण ज्या समाजाचा भाग आहोत तेथील सामाजिक प्रश्नांचा गांभीर्याने विचार करणे भाग पडते. अशाच काही सामाजिक चळवळींचा परिणाम म्हणून काही कायदे पारित केले जातात. काळाच्या प्रत्येक टप्प्यात अथवा प्रत्येक पिढीच्या काही विशिष्ट सामाजिक समस्या असतात. अशाप्रकारे, प्रत्येक टप्प्यावर नव्या सामाजिक चळवळींचा उदय होऊ शकतो.

७. मानवी समाज निर्दोष असू शकतात का? समाजामध्ये कशाला मान्यता आहे? काय योग्य आहे? काय बहुमूल्य आहे? याची उत्तरे स्थळ, काळ आणि संदर्भानुसार बदलतात.

आपण ज्या संस्कृती अथवा गटाचा भाग आहोत त्यातील समूह केंद्रीततेला प्रोत्साहन देण्याची वृत्ती नजरेस पडते. समूह केंद्रिततेची अतिरेकी भावना सामाजिक ऐक्यासाठी घातक ठरते. सामाजिक बांधिलकीसाठी इतर संस्कृतींचा आदर, स्व-समीक्षा, टीकात्मक परीक्षण, आणि आत्मचिंतन होणे गरजेचे असते. आपण ज्या वैविध्याचा भाग आहोत त्याची अनेकांगांनी प्रशंसा करण्यासाठी असा दृष्टिकोन हितकारक ठरेल. भावना, श्रद्धा आणि धोके समजून घेण्यासाठी लोकांच्या जीवनकथा उपयुक्त ठरतात.

समाजाच्या प्रगतीमध्ये बाधा आणणाऱ्या किंवा समाजाचे विभाजन करणाऱ्या घटकांचा प्रभाव कमी करण्यासाठी नागरी समाजाची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरू शकेल.

८. तुम्ही गेले वर्षभर समाजशास्त्र या विषयाचा अभ्यास करत आहात. समाजशास्त्र हा मानवाच्या सामाजिक वर्तनाचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास आहे, परंतु मानवी वर्तनाचा अभ्यास केवळ समाजशास्त्रात केला जात नाही. इतिहासकार, मानसशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ इत्यादी सर्वांसाठीच मानवी वर्तनाचा अभ्यास महत्त्वपूर्ण ठरतो. मग समाजशास्त्राचा अभ्यास कशासाठी करायचा? त्याचा उपयोग काय? तुम्ही समाजशास्त्राची पदवी घेऊन काय करणार? असे प्रश्न तुमच्या मनात नक्कीच आले असतील किंवा तुमच्या कुटुंबीयांनी, मित्र मैत्रिणींनी तुम्हांला असे प्रश्न विचारले असतील. कदाचित, समाजशास्त्राचा अभ्यास करून पुढे काय? असा विचार तुम्हीही केला असेल.

सर्वप्रथम तुम्ही अध्यापन क्षेत्राचा विचार करू शकता, परंतु त्यासाठी तुमचे वाचन विस्तृत असायला हवे. तुम्ही सर्जनशील असावयास हवे आणि तुमचे व्यक्तिमत्व विद्यार्थीकेंद्री असावयास हवे. तुम्हांला शिकवण्याची आणि विद्यार्थ्यांशी संवाद साधण्याची आवड असणेही आवश्यक आहे. संशोधन क्षेत्रात कारकीर्द घडवणे हा पर्यायदेखील काही विद्यार्थ्यांसमोर उपलब्ध आहे. परंतु, संशोधक म्हणून कामाला सुरुवात केल्यापासून समाजशास्त्रज्ञ होण्यापर्यंतचा प्रवास खूप मोठा आहे. समाजशास्त्राचे अनेक विद्यार्थी राज्य लोकसेवा आयोग (एमपीएससी) आणि केंद्रीय लोकसेवा आयोग (यूपीएससी) आणि यांसारख्या नागरी सेवा परीक्षांमध्ये समाजशास्त्र हा मुख्य विषय निवडतात. या स्पर्धा परीक्षांमध्ये उत्तीर्ण होण्यासाठी व्यापक वाचन करावे लागते. शिवाय, संपूर्ण भारतीय समाज समजून घ्यावा लागतो. भारतीय समाजाचा भूतकाळ, वर्तमानकाळ आणि भविष्यातील उद्दिष्टे आणि योजनादेखील समजून घ्याव्या लागतात.

इतरही अनेक पूरक व्यवसायांमध्ये समाजशास्त्राची पदवी उपयुक्त ठरते. हे सगळे व्यवसाय लोकाभिमुख आहेत. धोरण आणि कार्यक्रम निर्मिती, कौटुंबिक आणि बाल कल्याणासाठी समाजकार्य, समुदाय विकसन, वैद्यक आणि मनोविकृती चिकित्सेसाठी समाजकार्य, शालेय समाजकार्य इत्यादी पर्याय उपलब्ध आहेत.

परंतु, एक गोष्ट मात्र खरी: आजच्या काळात केवळ समाजशास्त्राची पदवी घेऊन चालणार नाही. पदवीला कौशल्ये आणि तुमच्या संवेदनशील व्यक्तिमत्त्वाची जोड असणे आवश्यक आहे. दैनंदिन आयुष्यातील गरजा आणि आव्हानात्मक परिस्थितीशी तुम्हांला जुळवून घ्यावे लागेल. तुम्ही संशोधन करा किंवा धोरणनिर्मिती, सक्षमीकरण योजना अथवा सामाजिक बदलाच्या योजना तयार करा; तुमचा दृष्टिकोन मानवतावादी असणे गरजेचे आहे.

९. पुणे येथील सुप्रसिद्ध आंतरराष्ट्रीय कंपनीच्या धोरणनिर्मिती विभागाच्या प्रतिनिधींनी त्यांच्या कार्यकारी समितीपुढे केलेले काल्पनिक भाषण वाचा:

“सुप्रभात, कंपनीच्या संचालक मंडळाने माझ्यावर एक काम सोपवले आहे. उच्च व्यवस्थापनाने घेतलेले काही धोरणासंबंधी निर्णय तुम्हांला सांगावयाचे आहेत. आपल्या कंपनीने दोन नवी धोरणे स्वीकारली आहेत. येत्या आर्थिक वर्षापासून कंपनीच्या सर्व कर्मचाऱ्यांचे गोपनीय आणि दुहेरी-मूल्यमापन केले जाईल. प्रत्येक कर्मचाऱ्याचे मूल्यमापन त्याचे वरिष्ठ, गटातील सदस्य करतील. स्व-मूल्यमापनदेखील केले जाईल. कनिष्ठ कर्मचारीही त्यांच्या वरिष्ठ कर्मचाऱ्यांचे मूल्यमापन करतील. मूल्यमापन काही निकषांच्या आधारे केले जाईल. कंपनीचे दुसरे धोरण पर्यावरणाशी संबंधित आहे. स्वच्छ आणि हरित पर्यावरणाची आंतरराष्ट्रीय बांधिलकी पाहता, कंपनीचे प्रत्येक काम आता ‘पर्यावरणस्नेही’ स्वरूपाचे असेल. ई-पोर्टलच्या माध्यमातून तुमच्या संबंधित विभागातील सदस्यांना कृपया तुम्ही हा निर्णय सांगा. सर्व कर्मचाऱ्यांची यावरची प्रतिक्रिया स्वागताह आहे. परंतु, ई-पोर्टलच्या माध्यमातून अशी प्रतिक्रिया मानव संसाधन विभागाकडे देण्यासाठी आजपासून केवळ एक आठवड्याचा कालावधी आहे.”

१०. भारतीय चित्रपटाच्या प्रारंभ, प्रसार आणि जडणघडणीला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. एकेकाळी मूक चित्रपट काढले जात. अशा चित्रपटात पडद्यावरचे चित्र पाहून प्रेक्षक चित्रपटातून नेमका काय संदेश द्यायचा आहे त्याचा अर्थ लावत असत. नंतरचा काळ दृक्श्राव्य चित्रपटांचा होय. त्यानंतर कृष्णधवल (ब्लॅक अँड व्हाईट) चित्रपट आणि नंतर रंगीत चित्रपट निर्माण होऊ लागले.

आर्थिकदृष्ट्या ज्यांना परवडते ते चित्रपटगृहात जाऊन चित्रपट पाहतात, काहीजण घरीच दूरदर्शनवर चित्रपट पाहतात. चित्रपटांच्या कथांनी सर्वांचे मनोरंजन होते. चित्रपटातून कल्पना, विचारधारा, शोकांतिका, एखादा विशिष्ट विषय किंवा मूल्ये प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचवली जातात. आता सगळेजण आंतरजालावर (इंटरनेट) किंवा मोबाईल फोनवरही चित्रपट पाहू शकतात. चित्रपटातून प्रेक्षकांना काही सुप्त अथवा थेट संदेश द्यावयाचे असतात. काहींच्या हे संदेश लक्षात येतात तर काहींच्या येत नाहीत.

‘चित्रपटात भूमिका साकारण्याचे कसब असलेला/असलेली नट/नटी’ यांखेरीज चित्रपटनिर्मिती आणि चित्रपटाचे विपणन यामध्ये अनेकांचा हातभार लागतो. यामध्ये चित्रपटाचे दिग्दर्शक, पटकथा लेखक, रचनाकार, ध्वनी संयोजक, मेकअप करणारे कलाकार, उत्कृष्ट रचना उभी करण्यात प्रावीण्य असणारे, भूमिकांसाठी कलाकारांची निवड करणारे, संगीतकार इत्यादींचा समावेश असतो. असे अनेक पैलू अभ्यासण्यासाठी दृक् समाजशास्त्र, जन संप्रेषण समाजशास्त्र आणि विपणन समाजशास्त्र असे विषय उपयुक्त ठरतात. माहितीचा स्रोत म्हणून आजही चित्रपटांची अनेकांगी भूमिका आहे. चित्रपट कथा आणि चित्रपटाचे प्रकार वाढतच आहेत. आता चित्रपट केवळ ठराविक साच्याच्या प्रेमकथा किंवा लिंगभावात्मक साचेबद्ध प्रतिमा घेऊन केल्या जाणाऱ्या कथांपुरते मर्यादित नाहीत. चित्रपटांमुळे एकीकडे मोठी उलथापालथ होऊ शकते किंवा नव्या विषयांकरता रुचीही निर्माण होऊ शकते. आता चित्रपटांच्या यादीमध्ये प्रादेशिक आणि आंतरराष्ट्रीय चित्रपटांची भर पडली आहे. त्यामुळे विविध विषयांवर चित्रपट निघत असल्याने अनेक पर्याय उपलब्ध झाले आहेत.

११. सामाजिक समस्यांचा सामना कसा करायचा? समाजातील सामाजिक समस्यांचा सामना करण्यासाठी नेमके काय केले जाते? सामाजिक समस्या निर्माण कशा होतात? समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांनी अशा काही प्रश्नांची उत्तरे शोधणे अपेक्षित असते.

प्रत्येक समाजाची एक विशिष्ट संस्कृती असते; समाज आणि संस्कृती दोन्हीही मानवनिर्मित असते. हजारो वर्षांच्या मानवी संबंधांतून संस्कृती आणि समाज आकारास येतो. प्रत्येक समाजाची एक नियामक व्यवस्था असते – प्रथा, रूढी, चालीरीती, निषिद्ध बाबी, टूम, कायदे इत्यादींचा त्यात समावेश होतो. सामाजिक नियम म्हणजे मानवी वर्तनाची मार्गदर्शक तत्त्वे होत. समाजात वावरताना आपल्याकडून काय अपेक्षित आहे आणि इतरांकडून काय अपेक्षा करायची ते या नियमांमुळे स्पष्ट होते.

या अपेक्षा कायमस्वरूपी असतात की त्यांचे स्वरूप न बदलणारे असते? अपेक्षा कधी बदलू शकतात? त्या कोण बदलते? त्यांमध्ये बदल होणे आवश्यक का आहे? असे प्रश्न कुणालाही पडू शकतात. अशा अपेक्षा परिणामकारक पद्धतीने इतरांपर्यंत पोहोचवल्या जात नाहीत किंवा व्यक्ती अथवा गटांना या अपेक्षा अमान्य असतात तेव्हा सामाजिक समस्या निर्माण होतात. यामुळे संघर्षाची परिस्थिती निर्माण होऊ शकते. केवळ विचारांचा संघर्ष नव्हे, तर अशा संघर्षातून इतरांच्या भावना दुखावल्या जाऊ शकतात, अत्याचार, हिंसा आणि अन्यायाला खतपाणी मिळते. यामुळे समाजामध्ये उलथापालथ होऊ शकते, अनागोंदीची परिस्थिती निर्माण होऊ शकते किंवा युद्धाचीही परिस्थिती निर्माण होऊ शकते.

१२. सर्व शिक्षा अभियान (SSA) हा भारत सरकारचा कार्यक्रम आहे. ज्यामध्ये ६ ते १४ या वयोगटातील मुलांसाठी मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली आहे. हा कार्यक्रम राबविण्यासाठी भारताचे माजी पंतप्रधान श्री. अटल बिहारी वाजपेयी यांनी १९९३-९४ मध्ये पुढाकार घेतला. त्यानंतर २०००-२००१ मध्ये हा कार्यक्रम पूर्णतः कार्यरत झाला. या कार्यक्रमांमध्ये शिक्षण हा मूलभूत अधिकार मानला गेला.

याबरोबरच १५ ऑगस्ट १९९५ मध्ये भारत सरकारने 'प्राथमिक शिक्षणासाठी पोषण आधार राष्ट्रीय कार्यक्रम' (National Programme of Nutritional Support to Primary Education, NP-NSPE) राबविला. तेव्हापासूनच शाळेत जाणाऱ्या मुलांसाठी मोफत 'माध्यान्ह भोजन' (Midday Meal) ही संकल्पना अस्तित्वात आली, जी ग्रामपंचायत आणि नगरपालिका यांसारख्या स्थानिक संस्थांकरवी राबविली जाते. मुलांना माध्यान्ह भोजन देणे सक्तीचे आहे. यामध्ये मुलांना दररोज उत्तम आणि पोषक जेवण देणे आवश्यक आहे असे मानले आहे. बऱ्याच संस्थांनी जेवण बनविणे व वेळेत शाळेत पोहोचविणे हे काम हाती घेतले.

सार्वत्रिक शिक्षण आणि पोषण एकमेकांपासून वेगळे करता येत नाही. गावातील आणि नगरपालिकेच्या शाळांमधील मुले या भोजनाची वाट पाहत असतात. बऱ्याचदा हा आहारच त्यांच्यासाठी दिवसभराचा मुख्य आहार असतो.